

Юрій Карпенко /Одеса/

АНТРОПОНІМІЧНІ АРГУМЕНТИ В ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФОНЕМИ <f>

С.Б.Бернштейн цілком слушно зазначав: “Праслов’янська мова не знала приголосного [f]. Не знали його й окремі слов’янські мови в різні періоди своєї історії”. Але вчений, гадаю, помиляється, коли включає до звукового складу праслов’янської мови найдавніших часів сонанти [v] та [w]¹. Експериментальні дослідження засвідчують, що сонантом, тобто приголосним з перевагою тону над шумом, є тільки білабіальний звук [w]. Лабіодентальний же звук [v] не є сонантом, оскільки в ньому шум переважає над тоном². Якби він існував у праслов’янській мові, то як дзвінкий мусив би мати при собі глухий відповідник [f], що притаманно усім праслов’янським дзвінким приголосним, пор. [b] – [p], [d] – [t], [z] – [s], [g] – [k]³. Відсутність глухого шумного приголосного [f] у праслов’янській мові якраз і доводить, що там існував сонорний білабіальний приголосний [w] і не існувало дзвінкого шумного лабіодентального [v]. Сонорні приголосні у слов’янській фонологічній системі глухих відповідників не вимагають.

Цей суто фонологічний нюанс історії праслов’янської мови яскраво підтверджується антропонімічним матеріалом. Маємо на увазі календарні, хресні імена, що прийшли до слов’ян разом з християнством. Зокрема у російських та українських формах тут помічаємо цікаву закономірність: російські форми мають звук [f], а українські заступають його різними субституціями пор. рос. *Фома, Филипп, Фаддей, Фекла, Ефим, Ефрем,*

¹ С.Б.Бернштейн. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, Москва 1961, с.134, 300.

² Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За заг. ред. І.К.Білодіда, Київ 1969, с.137.

³ С.Б.Бернштейн, о.с., с.134.

Евстафий і укр. *Хома, Пилип, Тадей, Векла, Юхим, Охрім, Остап*. Між тим усі ці імена пройшли в Росію через Київ. Адже князь Володимир, що 988 р. хрестив Русь, зробив це, після повернення з завойованого Корсуня, спочатку в Києві. Далі хрестилося населення Чернігова, Переяслава, Галича – українських міст. Потім християнство разом з притаманними йому зафіксованими в святцях іменами рушило з міст у села і з півдня на північ та північний схід – у Суздаль, Рязань, Новгород, Псков, де воно спочатку прищеплювалося значно важче, ніж в Україні. Північні землі Київської Русі, пізнішої Росії (і Білорусії) стали християнськими протягом XI-XII ст., причому з боротьбою, а в Новгороді взагалі з битвами й пожежами.

І хоч усі старі хресні імена в Україні прижилися легше, ніж у Росії, до якої потрапили через Україну, через Київ, де початково й знаходився центр митрополії Київської Русі, вони в Україні були фонетично трансформовані, з вилученням звука [f], а в Росії прекрасно цей звук зберегли. Так чому ж *Филипп* і *Фома* пронесли через Київ своє [f] недоторканим, а в самому Києві його втратили, ставши *Пилипом* і *Хомою*?

Річ у тому, що білабіальний сонант [w], успадкований від праслов'янської мови в Росії в X-XI ст. зазнав зміни w>v, тобто став лабіодентальним, перетворившись тим самим з сонорного приголосного в шумний⁴. Тим самим у фонологічній системі російської мови витворилася порожня клітина для глухого приголосного при дзвінкому [v]: система потребувала для своєї повноти звука [f]. В українській же мові старий сонант [w] зберігся без змін і як сонант ніяких глухих пар для себе не вимагав: фонологічна система української мови була закрита для глухого [f], як вона фактично закрита для нього на більшості території української мови й досі. Спікер Верховної Ради міг у кінці XX ст. сказати: “*Видійдіть*

⁴ В.В.Иванов. Историческая грамматика русского языка. – Изд. 3-е.- Москва 1990, с.97-

від мікрофону” замість нормативного *від мікрофону*.

Звук [f] утвердився в українській мові, як зрештою і в російській (С.Б.Бернштейн), згори, передусім у літературній мові, бо "був підпертий авторитетом Церкви"⁵ з її списком канонічних антропонімів. Але російська фонологічна система завдяки зміні w>v піднесла звук [f] до рангу фонемі, тоді як в українській мові, що зміни w>v так і не зазнала, маючи звук [v] лише як факультативний алофон до фонемі [w], звучання [f] до рівня фонемі піднімалося довго і мляво, під тиском запозичених слів з цим звуком і зокрема численних канонічних антропонімів, досягши цього рівня лише в літературній мові та окремих говірках. Більшість же говірок української мови фонемі [f] досі не має.

Серед субституцій відсутнього у слов'ян звука [f] найдавнішою слід визнати [p], де заступається лише одна диференційна ознака – спосіб творення: щілинний звук стає проривним, але практично зберігає місце творення. Пор. у давньому слов'янському запозиченні з гр. *pharos* “вітрило” укр., рос. білор., болг. *парус*. Сюди ж антропоніми *Пилип*, *Степан*, *Йосип* та ін., де звук [p] заступає гр. *ph* (фі), *Остан*, *Панас*, говіркове *Педор* при літературному *Федір*, де [p] стоїть на місці гр. *th* (тета, згодом фіта). Значне поширення має й субституція [ch], у якій зберігається спосіб творення, але змінюється його місце: передньоязиковий заступається задньоязиковим. Пор. *Охрім* замість гр. *ph*, *Хома*, *Юхим*, також розмовне *Яроха* при літературній формі *Єрофей* з субституцією гр. *th*.

Проблема долі звука [f] в запозичених антропонімах, передусім – християнських /грецького, латинського, арамейського, давньоєврейського походження), що прийшли до східних слов'ян через Візантію, а до західних – через Рим, надзвичайно урізноманітнюється, якщо звернутися

⁵ Ю.Шевельов. Історична фонетика української мови, Харків 2002, с. 803.

не до офіційних, літературних форм цих антропонімів, а до їх живого – різнотериторіального й різночасового буття. Для українського іменника таке звернення стало можливим після виходу прекрасного словника Івана Трійняка⁶, де, наприклад, найпопулярніше в минулому українське ім'я *Іван* представлено в 337 варіантах. Так ось, за даними І.Трійняка той же *Пилип* має в українській мові 55 варіантів з субституцією [p] – *Пилипко* та ін., 38 варіантів із збереженням [f] – *Филип* та ін., по дві форми з субституціям [t] – *Тилип* та [chw] – *Хвилько*. Окрім же має паралельну загальноукраїнську форму *Єфрем*, а також 66 варіантів з субституцією [ch] – *Охрим*, *Хрим*, 15 варіантів із збереженням [f] – *Офрім*, *Юфрим*, а також по одному варіанту з компромісними субституціями [wch] – *Йовхрим* та [wf] – *Євфрем*. Ім'я *Степан* у І.Трійняка фіксується з паралельною формою *Стефан* і має 103 варіанти із збереженням звука [f], – 89 – з субституцією [p] – *Пишта*, *Штепан*, 19 – з субституцією [c] – *Стець*, *Стецик* (утім, тут не виключене суфіксальне долучення, як у формах *Стень*, *Стеник*, *Стесь*), 8 – з субституцією [ch] – *Стех*, *Штех*, *Штехан*, також по три варіанти з рідкісними для цього імені субституціями [w] – *Стевен*, *Штевцьо* та [t] – *Стетюк*, *Стетюх*.

Імена, що мають своє [f] з грецької тети (фіти), th, ширше схильні до субституції [t], як це маємо в західноєвропейських, у тім числі й західнослов'янських мовах. Пор. хоч би укр. *Хома* при рос. *Фома*, англ., нім., фр. Thomas, чес. Thomáš, пол. Tomasz⁷. За даними І.Трійняка тут в українській мові маємо такі форми 56 варіантів на [ch], 44 на [t] – *Томá*, 7 на [f] – *Фома*, 6 на [cht] – *Хтомá* й по одному на [wt] – *Втомá* та [ft] – *Фтомá*. Ім'я *Панас*, до якого І.Трійнях подає як повновартісні форми *Танас*, *Опанас*, *Афанасій*, представляє свою історичну тету, наявну в усій

⁶ І.І.Трійняк. Словник українських імен, Київ 2005.

⁷ М.Кнарповá. Jak se bude jwenovat? Praha 1978, s.168.

Західній Європі⁸, такими розмаїтими різновидами: [p] – 47: *Апанас*, [t] – 35: *Атанас*, [f] – 31: *Офанас*, [ft] – 10: *Афтанас*, [cht] – 9: *Охтанас*, [chw] – 9: *Хванас*, [ch] – 6: *Ханас*.

Зіставлення наведених українських субституцій звука [f], що походить з гр. th, у цих двох іменах потребує докладнішого розгляду, оскільки тут є факти, не дуже зрозумілі. Добре зрозуміло, чому другою за поширенням субституцією в обох випадках є звук [t]. Цей звук – не просто субституція, а збереження давнішого звучання. Відомо, що грецька фіта давніше була тетею і завдяки латинському посередництву (а латинська мова тривалий час була мовою богослужіння в католицькій Європі) реалізувалася як [t] в обох цих іменах в усій Західній Європі. Так само зрозуміло, чому третя за вжитком форма обох імен зберігає одержане Києвом з Візантії звучання [f]. Можна легко витлумачити й компромісні, контамінаційні варіанти обох імен з [ft] й [cht].

Але як витлумачити, що в одному імені запанували варіанти з [p] – *Панас* їх має 47, а *Хома* – жодного або ж з [ch] – у *Хоми* їх 56, а в *Панаса* тільки 6, найменше серед усіх наявних варіантів? Етимологічно неясне жіноче ім'я – *Февронія*, яке виводять і з лат. februa “свято очищення” або faber “майстер”, і з гр. Phebronia (особове ім'я), і з араб. *Хеврон* (місто в Палестині, де були Авраам та Ісаак), можливо з огляду на це останнє біблійне пояснення має 53 варіанти на [ch] – *Хівря*, тільки 13 – на [f] – *Фаврона* і 3 – на [t] – *Тавроня*. А для звучання *Хома* біблійних підстав не знаходиться. Тут можемо припустити, що [ch] було просто одною з можливих субституцій відсутнього в українській мові звука [f]. А поширення форм а ініціальним Х уже ніяк з продуктивністю даної субституції не пов'язане. Просто звучання *Хома* набуло популярності й тому породило так багато варіантів – *Хоменя*, *Хомеско*, *Хомик*, *Хомко*,

⁸ М. Knappová, о.с. s.65.

Хомцьо та ін.

Те ж можна сказати про [p] у формах *Панас, Опанас*. Інакше кажучи, запровадження субституції являло собою фонетичний процес, пов'язаний із специфікою фонологічної системи в період входження даного імені в мову. Поширення ж, популярність саме цієї субституції в даному імені – то був уже не фонетичний, а лексичний процес. Популярність з різних причин, передусім милозвучності⁹, одержувала форма з певною субституцією – і ця форма увіходила в активний ужиток, а тому й нарощувала свою варіативність уже незалежно від того, якій саме субституції усміхнулась доля.

Грецька фіта могла в українців одержати й субституцію [w]: жіноче ім'я *Векла* має, за даними Івана Трійняка, 24 варіанти з ініціальним [w], тоді як ініціальне [f] представлене тільки 13 варіантами: *Фекла, Феклина*, а [chw] – лише одним: *Хвекла*. Щоправда, це ім'я найчастіше, у 29 варіантах, має ініціальне [t] – *Текля, Текла*, хоч для даної форми І.Трійняк (гадаю, помилково) пропонує іншу етимологію – не гр. *theos* “бог” + *kleos* “слава”, а лат. *tecla* < *tegula* “черепиця”. Уся Західна Європа має це ім'я з початковим T або Th саме на грецькій (а не латинській) основі¹⁰.

Наведені факти засвідчують, що українські субституції звука [f] у канонічних іменах були досить розмаїтими. Якщо антропоніми зі звуком [f] йшли згори, від Церкви, то субституції цього відсутнього в фонологічній системі звука йшли знизу, народжувались у практичному вжитку таких імен. Неповні, вибіркові підрахунки, у яких бралися до уваги тільки деякі імена з тих, що мають, крім офіційної форми зі звуком [f] не менше трьох варіантів, дали такі результати. Найчастотнішим є усе ж збереження (а імовірноше – відновлення) джерельної форми з [f]. Маємо в

⁹ Ю.Л.Мосенкіс. Українська мова у євразійському просторі. Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки, Київ 2006, с.39-59.

¹⁰ М.Кнарповá, о.с. s.285.

складі 27 імен 705 таких варіантів: *Федір* – 264, *Стефан* – 103 тощо. Сюди ж відноситься 10 випадків ужитку звукосполучення [wf], які фактично зберігають гр. *yth* або *urh*: *Євфим* < гр. *Euthymios*, *Євфросинія* < гр. *Euphrosyne*. Утім *Євфрем* у цей ряд не стає, бо сходить до грецького особового імені *Ephraim* давньоєврейського походження. Тут [wf] є не збереженням давнини, а гіперистичною субституцією.

Другим за поширеністю репрезентантом антропонімічного [f] є субституція [ch], зафіксована у 329 варіантах 21 імені: *Охрім* – 66, *Хома* – 56 тощо, навіть *Хауст* – 1. Сюди ж прилягає звукосполучення [wch], що виступає в 9 варіантах тих же трьох імен, які мають також сполучення [wf]: *Євхим*, *Євхросинія*, *Йовхрим*.

На третьому місці – субституція [p], наявна в 310 варіантах 11 імен: *Степан* – 89, *Пилип* – 55 тощо. Четверта позиція – у звука [t] – 215 варіантів у 14 імен, що переважно (але не виключно) мали колись гр. *th*: *Томá* – 44, *Тодос* 35 тощо. П'ята за вжитком субституція – [chw], наявна в 69 варіантах 12 імен: *Хведір*, *Хванас*, *Хвелікс*. На шостому місці – заміник [cht], віднайдений у 32 варіантах 8 імен: *Хтомá*, *Хтодор*, *Ахтим*. Сьоме місце займає субституція [w], виявлена у 27 варіантах тільки двох імен: *Векла* – 24, *Стевен* – 3. На восьмій позиції стоїть компомісна субституція [ft], присутня у 19 варіантах 4 імен: *Афтанас*, *Єфтем*, *Фтадей*, *Фтомá*. Субституція [wt] відшукана тільки в трьох варіантах двох імен: *Євтим* – 2, *Втомá* – 1.

Маємо ще дві сумнівні субституції. Ім'я *Остан* < гр. *Eustathios*, що має форму *Стах*, *Остах* (усього 8 варіантів з такою субституцією), відоме і з заміником [š]: *Остаиш* та похідні, усього 9 варіантів. Безперечно, це не пряма субституція, а фонетична зміна субституційного [ch], поєданого з [j]: *Ostach*(ъ) + *jь* > *Ostašь* з наступним ствердінням. Ім'я ж *Євфросинія*, більше відоме як *Пріська*, має у І.Трійняка три варіанти з початковим К: *Крисіня*, *Крисінька*, *Крисініско*. Гадаю, це не фонетична заміна, тобто не

субституція, а жартівливий лексичний зсув під впливом апелятива *криси* “краї капелюха”, пор. *крисаня* “капелюх, бриль”.

Цікавими є трансформації імен, що включають до свого складу по два [f]. Ім'я *Філофей* < гр. Philotheos “боголюб” має варіант із заміною тільки th: *Філотей*, а також із заміною обох [f]: *Толоней*. Цей останній варіант засвідчує можливість незалежного від джерельного звука th чи rh добору субституції. Ще цікавіші варіації імені *Феофан* < гр. Theophanes “явлений богом”. Перший звук цього імені або передається як [t] – *Теофан*, *Тафан*, *Теофан*, або зазнає усичення: *Офан*, *Іофан*, *Аніфань*. Друге ж [f] або зберігається (9 варіантів), або заступається на [chw] – *Охван*, *Хван*, *Теохван*, *Техван* тощо. У найцікавішому ж варіанті *Хоха* обидва [f] замінені на [ch].

Варіативне усунення [f] з хресних антропонімів притаманне не тільки вкраїнській мові. У новому антропонімічному словнику О.В.Суперанської¹¹ факти такого усунення широко представлені і серед російських розмовних форм. Пор. зокрема зафіксовані в цьому словнику такі форми з субституціями [ch]: *Ходор*, *Халимон*, *Хиларет*, *Хока*, *Хрол*, *Хилип*, *Хикла* (*Фекла*), *Серахим*; [p]: *Пилип*, *Пекла* (*Фекла*), *Палелей*, *Потей*; [chw]: *Хватей* (*Фотий*); [v]: *Варнакий* (*Фарнакий*), *Великс* (*Феликс*).

У болгарській мові, як зазначає С.Ілчев, звук [ch] “з’являється й замість етимологічного ф, наприклад *Хилюп*, *Хрисина*”¹². Ще приклади з цього словника: *Хоти* замість Фотий, *Хренко* замість Френко, *Хурши* замість Фурши.

У словнику Мілослави Кнаппової (1978) фактів субституції [f] не засвідчено. Наприклад, усі імена, що містять гр. theos “бог”, передають цей компонент як *Тео-* чи навіть *Theo-*, але це -- не заміна [f], а передача гр. th

¹¹ А.В.Суперанская.Словарь русских личных имен, Москва 2003.

¹² С.Илчев, Речник на личните и фамилни имената у българите. София 1969, с.516.

ще в стадії “тети”, чому сприяло латинське посередництво. Загалом же відсутність субституцій [f] у дуже змістовному словнику м. Кнаппової пояснюється виключно нормативним, літературним, рекомендаційним його скеруванням і не доводить того факту, що в чеських говірках зовсім немає варіантів хресних імен з субституціями [p], [ch] чи [v] замість [f]. Просто їх треба добре пошукати. Адже в чеській мові, як і в інших слов'янських мовах, колись теж не було фонемі <f>.

Із сказаного висновуємо:

1. У жодній слов'янській мові немає і ніколи не було одночасно двох фонем <w> і <v>. Була чи є тільки та або друга. При цьому мови з фонемою <w> припускають існування при собі алофона [v], а мови з фонемою <v> не припускають при собі алофона [w]. У праслов'янській мові була тільки фонема <w>. Заміна білабіальної фонемі <w> на лабіодентальну <v> відбулася вже після розпаду праслов'янської єдності в деяких слов'янських мовах. Зі східнослов'янських мов вона відбулася в російській мові (в X-XI ст.) і не відбулася в українській та білоруській мовах. Мови, що зазнали такої заміни, вимагають для повноти своєї фонологічної системи глухої лабіодентальної фонемі <f> і тому легко приймають запозичення з цим звуком. У мовах же з фонемою <w> звук [f] потрапив у фонологічну систему силоміць, під тиском запозичень з цим звуком, а передусім – хресних імен. Тому тут багато субституцій.

2. Велетенська говіркова варіативність хресних імен, наявна в українській мові, не може вважатися рисою тільки цієї мови. На часі – питання про антропонімічну діалектологію слов'янських мов. Проблема субституцій відсутньої фонемі <f> – тільки одна, навіть не найголовніша для майбутньої антропонімічної діалектології. Нині слов'янська діалектологія виробила потужний, досконалий дослідницький апарат, а слов'янська ономастика вже доросла до того, щоб цим апаратом з допомогою діалектологів скористатися.

SUMMARY

Anthroponymic Arguments in the History of Slavonic phoneme <f>

The Proto-Slavonic Language never knew phoneme <f>, since it had bilabial sonant <w>, which, contrary to voiced consonants, did not require its voiceless pair. Consequently, when numerous Christian names with sound [f] came to the Slavs with the adoption of Christianity, those Slavonic Languages including Ukrainian, that preserved sonant <w>, resisted foreign [f] by various substitutions, while they substituted sonant <w> by voiced <v>, as Russian accepted sound [f] more loyally.